

*Зігфрід Глезер, проф.-свящ., доктор габ.,
Університет Ополе, Польща*

Залучення церков в Польщі у справу примирення в Європі.

Приклади спільного свідчення¹

Друга світова війна залишила по собі в Європі глибокі рани, відчуття кривди, а часом навіть суспільної ненависті. Здавалося, що рови поділу, які тоді з'явилися між людьми, державами та націями, важко буде засипати. До того ж окреслені, несправедливі зони впливу великих держав – це все породило нове поневолення і новий поділ на так званий вільний світ і світ «за залізною завісою». Європа була спустошена на небаченому рівні. Воєнний катаклізм виявився набагато руйнівнішим, ніж будь-які попередні події. Цивілізаційна катастрофа залишила по собі величезні людські (загинуло від 35 до 40 мільйонів людей), інфраструктурні, економічні, соціальні та церковні втрати.

Однак найбільшу рану вона залишила в свідомості людей, що і донині відчувається у багатьох спільнотах. Майже кожен, хто пережив війну, втратив в ній приятелів і близьких. Цілі села, містечка і навіть міста були стерті з лица землі, а разом з ними їх мешканці. Величезні простори Європи, на яких колись вирувало життя, стали безлюдною пустелею. Воєнна гекатомба мала руйнівні наслідки для психіки мешканців цілого континенту. Суспільство, яке пережило нищівне горе, втратило відчуття стабільності. Віра в незмінність світу, яка ґрунтувалась на традиції, була знищена. Зі свого боку атмосфера викорінення створила сприятливий ґрунт для масових переселень і депортацій, наслідки яких відчуваються донині. Масштаб страждань, образ і принижень, яких зазнали люди, приніс після закінчення Другої світової війни плоди великої хвилі помсти. І це, мабуть, найтемніша сторінка в історії повоєнної Європи.

У цій ситуації християни та церкви першими відчули обов'язок примирення, покладений на них Христом (див. 2 Кор. 5:19), та виявили ініціативу щодо примирення країн та народів в Європі. В цій сфері є багато

¹ Для публікації в цьому збірнику автор надав суттєво розширену версію своєї доповіді. Переклад з польської к.ф.н. Івана Дутковського.

вагомих церковних свідчень, які сприяють формуванню нової якості громадського життя в Європі.

У Польщі багато значущих дій, які приносять плоди у процесі внутрішнього примирення між християнами, церквами та різними місцевими спільнотами, впливають із співпраці, що здійснюється в межах Контактної групи між Польською єпископською конференцією та церквами, які об'єднані в Польській екуменічній раді. До цього часу було розроблено та опубліковано декілька значущих документів. Їх головною парадигмою є примирення в широкому розумінні. Перший з них під назвою «Таїнство хрещення як знак єдності. Декларація церков у Польщі на порозі Третього тисячоліття»² (23 січня 2000 р.) стосувався взаємного визнання дійсності хрещення різними церквами. У 2009 році вийшла публікація «На шляху за Христом. Християнські церкви в Польщі говорять про себе»³, що являла собою самопрезентацію Римо-Католицької церкви та церков, які об'єднані в Польській екуменічній раді. Був розроблений документ про змішані шлюби⁴ (2011). Також були опубліковані спільні звернення: «Звернення церков у Польщі про захист творіння»⁵ (2013), «Звернення церков у Польщі про шанування і святкування неділі»⁶ (2015) та «Послання церков у Польщі щодо біженців»⁷ (2016). Згадані ініціативи на користь примирення не обмежуються лише локальним виміром, а й надихають також на міжнародну діяльність.

Отож варто згадати кілька вагомих свідчень церков у Польщі, які виявляють їх залучення в європейські процеси примирення. Я тут маю на увазі польсько-німецьке примирення з так званим «Східним меморандумом» («Становище вигнаних та ставлення німецького народу до східних сусідів.

² Див. текст документа: <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/sakrament-chrztu-znakiem-jednosci/> (12.07.2018) [далі: Chrzest].

³ *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*, red. H. Tranda, M. Patalon, Kraków 2009.

⁴ Див. *Małżeństwo chrześcijańskie osób o różnej przynależności wyznaniowej. Deklaracja Kościołów w Polsce na początku Trzeciego Tysiąclecia* (10.05.2011), <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/malzenstwo-chrzescijanskie-osob-o-roznej-przynaloznosci-wyznaniowej/> (12.06.2018).

⁵ Див. текст документа: <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/apel-kosciolow-w-polsce-o-ochrone-stworzenia-2/> (16.07.2018).

⁶ Див. текст документа: <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/apel-kosciolow-w-polsce-o-poszanowanie-i-swietowanie-niedzieli/> (16.07.2018).

⁷ Див. текст документа: <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/przeslanie-kosciolow-w-polsce-w-sprawie-uchodzcow/> (16.07.2018).

Євангелічний меморандум»⁸), який був оприлюднений 1 жовтня 1965 року Євангелічною церквою в Німеччині. Ще більше таке примирення пов'язане з «Посланням польських єпископів до німецьких єпископів»⁹ від 18 листопада 1965 року, який містив знамениту формулу «прощаємо і просимо прощення», яка досі є головною парадигмою усіх процесів примирення.

Іншими прикладами примирення є польсько-українське примирення з «Листом греко-католицьких єпископів України та римо-католицьких єпископів Польщі з нагоди акту взаємного прощення та примирення»¹⁰ (2005); польсько-російське примирення із «Спільним посланням католицької церкви в Польщі та Російської православної церкви до народів Польщі та Росії»¹¹ у 2012 році. Рецепція та значення названих документів для процесу примирення були і залишаються різними. Однак слід визнати, що вони принесли і продовжують приносити багато добрих плодів у поглибленні добрих взаємин між європейськими сусідами.

1. Церкви в процесі польсько-німецького примирення

«Східний Меморандум» викликав жваву дискусію в Західній Німеччині і багато в чому започаткував процес примирення Польщі та Німеччини¹². Йому передувало послання польських римо-католицьких єпископів до німецьких єпископів, підписане 18 листопада 1965 року на завершальній стадії засідання Другого Ватиканського собору та перед безпосередньою підготовкою до урочистого святкування ювілею тисячоліття хрещення Польщі. У той час польські єпископи, які брали участь у Другому Ватиканському соборі, надіслали понад 50 листів братнім єпископам, запросивши їх на урочистості тисячоліття.

⁸ Див. текст документа: https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/ostdenkschrift_1965.pdf (16.07.2018).

⁹ *Oreǳie biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/oredzie-niem_18111965.html (17.07.2018) [далі = *Oreǳie*].

Критичне видання німецькою мовою див. *Wokół Oreǳia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 386-398. Критичне видання польською мовою див. там само, s. 399-409.

¹⁰ Див. текст документа: <https://episkopat.pl/pokoj-miedzy-narodami-jest-mozliwy/> (18.07.2018).

¹¹ Див. текст документа: <https://episkopat.pl/wspolne-przeslanie-do-narodow-polski-i-rosji/> (18.07.2018).

¹² Див. J. Kłaczków, *Memorandum Rady Kościoła Ewangelickiego w Niemczech „Sytuacja wypędzonych a stosunek narodu niemieckiego do jego sąsiadów wschodnich” – reakcje w Europie i w Polsce w świetle polskiej dokumentacji*, „Dzieje Najnowsze” 38 (2006), nr 4, s. 165-178.

Один з тих листів особливим чином увійшов в історію як важливий, далекосяжний і пророчий документ Римо-католицької церкви в Польщі. Йдеться про «Послання польських єпископів до німецьких єпископів» зі знаменитою формулою «прощаємо і просимо прощення»¹³. Його головним автором був архієпископ Болеслав Комінек, згодом кардинал і митрополит Вроцлавський¹⁴. Редагуючи «Послання», з ним співпрацювали кардинал Стефан Вишинський, архієпископ Кароль Войтила (згодом папа Іван Павло II) та єпископ Казимир Ковальський. Єпископ Єжи Строба також вплинув на зміст листа. Слід наголосити, що польські єпископи зверталися до всіх німців, без розрізнення на тих, хто від ФРН, і на тих, хто від НДР, і говорили від імені церкви та всіх поляків¹⁵.

Реакцію комуністичної пропаганди у Польщі на «Послання» можна навіть назвати істеричною. Це стосувалося здебільшого такого фрагмента: «У цьому найбільш християнському, але й дуже людському дусі ми подаємо вам, які сидять тут, на лавах собору, що завершується, наші руки і даруємо прощення та просимо його. І якщо ви – німецькі єпископи та отці Собору – по-братньому візьмете простягнені руки, тоді ми зможемо зі спокійним сумлінням відзначити наше тисячоліття цілком у християнський спосіб»¹⁶.

Тогочасна польська влада опублікувала в пресі лист протесту, в якому з великим обуренням, здивуванням і розчаруванням згадувалася ініціатива польських єпископів. Особливо гостро і агресивно критикувався жест прощення, що містився в «Посланні». Постало запитання: хто уповноважив єпископів

¹³ Див. Р. Madajczyk, *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*, Warszawa 1994; Р. Madajczyk, *Okoliczności powstania „Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich”*, в: *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 109-120; „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza, kontekst, spuścizna*, red. B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, Olsztyn 2006; W. Kucharski, *Najnowsze źródła archiwalne w badaniach kulis powstania Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich*, в: *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 165-182.

¹⁴ Див. J. Krucina, *Kardynał Bolesław Kominek – prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, в: *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 21-28.

¹⁵ Див. J. Żaryn, *Episkopat Polski w drodze do Orędzia (1945-1965)*, в: *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 99-108. Документацію, пов'язану з виданням *Orędzia* див. *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 233-301.

¹⁶ *Orędzie*.

говорити від імені народу, який, на думку польських комуністів, не готовий і ніколи не буде готовим до покаяння. Слід визнати, що лист також викликав застереження у деяких католицьких колах. Далеко не всі ті, хто пережив жахи війни, тоді вже дозріли для жесту прощення та для докладання зусиль, які б вели до примирення між поляками та німцями¹⁷.

Німецькі єпископи відповіли на лист польських єпископів 5 грудня 1965 р.¹⁸ Найважливішим фрагментом їхньої відповіді були такі тези: «Польський народ зазнав багатьох жахів від Німеччини та німецького народу. Ми знаємо, що ми повинні нести наслідки війни, які також є суворими для нашої країни (...). Ми вдячні за те, що перед лицем мільйонів польських жертв тих часів пам'ятається про тих німців, які чинили опір демону і в багатьох випадках віддавали за це своє життя (...). Тож ми просимо вас забути, більше того, просимо пробачити. Забути – людська справа, однак прохання пробачити – це звернення до того, хто зазнав кривди, щоб він подивився на цю кривду милосердним оком Божим і погодився на новий початок»¹⁹. «З братньою повагою ми приймаємо простягнені руки»²⁰.

У березні 1968 року прихильники німецького церковного руху за мир «Рах Christi» визнали відповідь німецького єпископату два роки тому недостатньою. Створена ними у 1970 році комісія підготувала «Меморандум німецьких католиків щодо німецько-польських проблем»²¹, відомий як «Меморандум Бенсберзького гуртка (Bensbergerkreis)». Документ не аналізує історію польсько-

¹⁷ Див. Ł. Kamiński, *Władze PRL i społeczeństwo polskie wobec Orędzia biskupów polskich*, в: *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 133-142. Також див.: *List Komitetu Centralnego PZPR do wszystkich organizacji partyjnych Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej* (для внутрішнього використання), в: *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 186-197. Докладнішу документацію на цю тему див. *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 303-381.

¹⁸ Текст відповіді див. *Pozdrowienie biskupów niemieckich dla polskich braci w biskupim posłannictwie o odpowiedź na list z dnia 18 listopada 1965 r.*, в: *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 183-185.

¹⁹ Там само, s. 184.

²⁰ Там само, s. 185.

²¹ Див. текст. *Memorandum katolików niemieckich w sprawie zagadnień polsko-niemieckich opracowane przez Bensberger Kreis*, тл. J. Zaborowski, „Novum” (1970), nr 2, s. 15-41 [далі = *Memorandum katolików niemieckich*]. Див. також: F. Boll, *Krąg z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjalliberalnej polityki odprężenia*, в: *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll, W.J. Wysocki, K. Ziemer, Warszawa 2010, s. 72-110.

німецьких відносин. В ньому висловлюється надія та сподівання на духовне та політичне зближення між двома країнами. Також було наголошено на тому, що історики «повинні докласти зусиль, щоб в окремих дослідженнях прийти до спільного розуміння ходу історії». Підписанти «Меморандуму» висловились щодо повної нормалізації правового та душпастирського впорядкування меж єпархій в районі Одри та Ниси, а також щодо виплати компенсацій польським жертвам націонал-соціалізму. Серед ініціаторів «Меморандуму» були такі впливові люди, як професори Йозеф Ратцінгер та Карл Ранер.

Ні «Послання», ні «Меморандум німецьких католиків» не перетворилися на архівні документи. Після обміну листами між церквами в Німеччині та Польщі між ними почалося ввічливе листування, яке згодом перетворилося на регулярну співпрацю, яка триває і донині. Під час одного з візитів до Польщі (13 вересня 1980 р.) кардинал Йозеф Ратцінгер виголосив проповідь в краківській базиліці Святої Марії на тему: «Християнська віра та Європа». Ратцінгер сказав тоді між іншим таке: «Після похмурої історії, яку ми вже маємо у взаєминах між німцями та поляками, нинішнє запрошення для мене є особливо цінним знаком об'єднавчої та примирительної сили віри, яка надає силу для прощення і впроваджує братерство там, де дух невіри сіє ненависть і ворожнечу. Хотів би подякувати вам за цей дар прощення, миру та братерства з віри»²².

Плодом співпраці між церквами Польщі та Німеччини стало «Спільне слово польських та німецьких єпископів», яке було оприлюднено 13 грудня 1995 р. з нагоди 30-ї річниці пам'ятного обміну листами 1965 року²³. У ньому єпископи згадали про шкоду, яку заподіяли німці полякам. В ім'я правди вони також звернули увагу на страждання багатьох німців, які були вислані зі своєї батьківщини. Головний меседж декларації стосувався побудови нової, об'єднаної Європи та ролі, яку церкви у Польщі та Німеччині мають відігравати

²² G. Polak, *Kościół i pojednanie z sąsiadami*, <https://www.deon.pl/drukuj/ZJGj3qVkbKjGdWal.html> (12.07.2018).

²³ Див. текст: *Wspólne słowo polskich i niemieckich biskupów z okazji trzydziestej rocznicy wymiany listów (1965-1995)*, L'Osservatore Romano 17 (1996), nr 2(180), s. 56-59.

у цій справі. Тоді було створено Постійну контактну групу обох єпископських конференцій²⁴.

У 2005 році було оприлюднено «Спільну заяву польської та німецької єпископської конференції з нагоди 40-ї річниці обміну листами між двома єпископатами в 1965 році»²⁵. У цьому документі єпископи обох країн закликали спільно зміцнювати християнську ідентичність Європи. Вони рішуче виступали проти одностороннього претензійного ставлення у взаєминах. Єпископи також вказали на нові виклики, що постали в Європі, і при цьому наголосили, що вони повинні бути предметом особливої турботи для християн.

25 серпня 2009 року, одночасно у Варшаві та Бонні, очільники польської та німецької єпископських конференцій, архієпископ Юзеф Міхалік та архієпископ Роберт Цолліч, виступили із *Спільною заявою*²⁶, в якій закликали свої народи стати для сучасного світу прикладом нової культури миру, правди, справедливості та любові. Звертаючись до теми виселення, єпископи обох країн попередили про «спокусу використати з пропагандистською метою виниклі рани та викликати обурення, що виникає з односторонніх історичних тлумачень». У документі повторювались значущі слова з «Послання польських єпископів до німецьких єпископів» 1965 року: «Прощаємо і просимо прощення». До сьогодні вони часто використовуються різними групами як засадничі для важкого процесу польсько-німецького примирення.

У 2017 році єпископи з Контактної групи між Польською та Німецькою єпископськими конференціями виступили з дуже важливим зверненням до обох народів (8 вересня 2017 р.)²⁷, в якому наголосили, що «примирення – це слово, яке вже понад чверть століття визначає польсько-німецькі відносини. Це велика цінність, якої ми досягли і яку підтримуємо завдяки зусиллям не лише політиків,

²⁴ Див. Н.І. Muszyński, *Przebaczenie i pojednanie pomiędzy Polakami i Niemcami jako dar i zadanie. W 50 lat po wymianie listów biskupów polskich i niemieckich*, „Paedagogia Christiana” (2016), nr 1(37), s. 139-162.

²⁵ Див. текст: *Wspólne oświadczenie Konferencji Episkopatów Polski i Niemiec z okazji 40. rocznicy wymiany listów między oboma Episkopatami w roku 1965*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/pl_niemcy_20050924.html (10.07.2018).

²⁶ Див. текст: *Oświadczenie przewodniczących Konferencji Episkopatów Polski i Niemiec z okazji 70. rocznicy rozpoczęcia II wojny światowej*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/70rocznica_25082009.html (10.07.2018).

²⁷ Див. текст: *Apel Zespołu ds. Kontaktów z Konferencją Episkopatu Niemiec*, <https://episkopat.pl/apel-biskupow-z-zespołu-ds-kontaktów-z-konferencja-episkopatu-niemiec/> (15.07.2018).

а й багатьох людей доброї волі по обидві сторони кордону. Однак ми усвідомлюємо, що її можна легко втратити внаслідок необдуманих рішень і навіть занадто поспішних слів. Разом з тим, ми пам'ятаємо, що (...) наш обов'язок полягає у «залученні у справу соціального примирення через нагадування істини про гідність кожної людини, пом'якшення надмірних політичних емоцій, окреслення та розширення простору можливої та потрібної Польщі співпраці поверх розділення, а також захист суспільного життя від зайвої політизації». Процес примирення, який ми проводили і послідовно втілювали в життя останніми роками, є моделлю для багатьох інших країн світу. (...) Прощення – це не кон'юнктурне рішення, яке залежить від умов, а незворотний акт милосердя, який не заперечує справедливості, а доповнює її».

Єпископи разом звернулися до керівників обох держав та народів: «Капітал добра, який був накопичений протягом років у взаєминах між спільнотами, народами та державами, не можна змарнувати чи розтратити. Капітал примирення та зв'язків слід захищати, зміцнювати та примножувати задля блага наших країн, які мають виконувати місію – свідчити про примирення перед непримиренними в Європі та світі». Вони також висловили сподівання, що «відповідальні за наші країни та міжнародні відносини матимуть на увазі вже завершені процеси примирення й будуватимуть на цьому капіталі, спираючись на його багатогранну цінність». «У цьому дусі діють Римо-католицька церква та інші християнські церкви, які проповідують Євангеліє прощення, примирення та миру».

Підсумовуючи, слід зазначити, що Церкви зробили вагомий внесок у польсько-німецький процес примирення. Крім того, вони впливали і продовжують впливати на суспільний дискурс в обох країнах, сприяючи зближенню між сусідніми країнами.

2. Церкви в процесі польсько-українського примирення

Якщо послання польських єпископів до німецьких виявилось безпосередньо новаторським документом, який вибудовував кращі взаємини між обома народами, то такого не можна сказати про виданий на 40 років пізніше

«Лист греко-католицьких єпископів України та римо-католицьких єпископів Польщі» (2005)²⁸, попри те, що він з'явився у значно сприятливішій політичній ситуації. Здавалося, що він стане фундаментом польсько-українського примирення. Проте цей лист не ініціював такий процес, але став своєрідним підсумком вже пройденого шляху, позначеного жестами примирення з обох боків.

Тоді як нагодою для обміну листами між польським і німецьким єпископатами було тисячоліття хрещення Польщі, приводом для примирення між поляками та українцями стало тисячоліття хрещення Київської Русі в 988 році. З цієї нагоди 8 і 17 жовтня 1987 року в Римі зустрілися римо-католицькі польські єпископи та греко-католицькі єпископи з діаспори.

Тодішній голова Української греко-католицької церкви кардинал Мирослав Любачівський сказав тоді дуже важливі слова: «Ми протягаємо нашу братську руку польським братам на знак примирення, прощення та любові»²⁹. На це примас Польщі кардинал Юзеф Глемп відповів: «Ми винні перед вами, брати українці, тому що ми не змогли впровадити в життя вчення, яке випливало з хрещення. (...) Маємо провини одні перед одними. А де є провини, там варто сказати: Прости нам, як і ми прощаємо»³⁰. Ця історична зустріч не мала шансів стати відомою серед широкої громадськості в Польщі, і тим більше в Україні, де греко-католицька церква була на той час ще забороненою. Не відбувалася вона також на камеру чи при спалахах фотоапаратів. Проте ця зустріч вціліла у свідомості української та польської еліт.

²⁸ Див. текст: *List biskupów greckokatolickich Ukrainy i rzymskokatolickich Polski z okazji aktu wzajemnego przebaczenia i pojednania* (19.06.2005), <https://episkopat.pl/pokoj-miedzy-narodami-jest-mozliwy/> (21.07.2018).

²⁹ *Przemówienie Mirosława kardynała Lubacziwskiego wygłoszone 17 października 1987 r. w Kolegium Ukraińskim św. Józafata w Rzymie*, „Pismo Okólne” 20 (1987), nr 44, s. 5-7. Також див. G. Polak, M. Przeworski, *Kościół w Polsce inspiratorem pojednania między narodami*, <https://ekai.pl/kosciol-w-polsce-inspiratorem-pojednania-miedzy-narodami/> (15.07.2018); A. Konderak, *Ku pojednaniu – przez wiarę*, http://dlibra.kul.pl/Content/23830/13.%20ethos1988_nr%201_Konderak.pdf (18.07.2018); S. Zielińska, *Przed 30 laty opublikowano historyczne deklaracje o polsko-ukraińskim pojednaniu*, <https://opoka.news/aktualnosci/7430> (12.07.2018); M. Melnyk, *Ukraińcy i Polacy. pojednani Ewangelii*, „Edukacja Humanistyczna” (2017), nr 2 (37), s. 23-31.

³⁰ *Przemówienie kardynała Józefa Glempa, Prymasa Polski, wygłoszone dnia 17 października 1987 roku w Kolegium p. w. św. Józafata w Rzymie podczas spotkania biskupów polskich z biskupami ukraińskimi*, „Pismo Okólne” 20 (1987), nr 44, s. 8-9.

Також вона була схвалена Іваном Павлом II, який зрештою відіграв роль провісника та натхненника польсько-українського діалогу. Найбільшого поштовху польсько-українському примиренню він надав під час свого візиту в Україну у червні 2001 року. У проповіді, виголошеній у Львові під час Євхаристії (26 червня 2001 р.), він сказав: «Нехай прощення – надане та отримане – розтікається немов благодотворний бальзам в кожному серці. Нехай кожен, завдяки очищенню історичної пам'яті, буде готовий поставити вище те, що об'єднує, ніж те, що розділяє, щоб ми разом могли будувати майбутнє, яке ґрунтуватиметься на взаємоповазі, братерській співдружності, братній співпраці та справжній солідарності»³¹. Після цих слів багато поляків та українців обійнялися. Сльози хвилювання були помічені у багатьох присутніх.

Заклик папи не залишився непоміченим. Після його візиту в Україну було створено Комісію із питань співробітництва Синоду єпископів Української греко-католицької церкви та Польської єпископської конференції. В результаті її роботи було прийнято душпастирську програму «загоєння ран», з особливим акцентом на священстві та на роботі з молоддю.

1 листопада 2002 року на Личаківському цвинтарі у Львові поляки та українці разом помолилися за Січових стрільців та Львівських орлят, які загинули в боях за це місто у 1918 році, воюючи по різні боки барикад. За цим релігійним та соціальним жестом з'явилися подальші ініціативи. У червні 2003 року українські греко-католицькі єпископи в своєму пастирському листі закликали до примирення. 30 травня 2004 року глава Української греко-католицької церкви кардинал Любомир Гузар разом із групою української молоді брав участь у Восьмій Зустрічі молоді на Ледніці. Наприкінці Євхаристії кардинал Гузар разом з кардиналом Юзефом Глемпом, Примасом Польщі, вимовив молитву за примирення. «Сьогодні, в цьому місці, від імені Української греко-католицької церкви перед моїм співбратом, а особливо перед вами, дорога молоде, я хочу заявити, що ми просимо у вас прощення і ми готові пробачити

³¹ Jan Paweł II, *Przyjmijcie duchowe przesłanie waszych błogosławionych* (проповідь проголошена у Львові 26.06.2001), https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/lwow_beatyfikacja_26062001.html (20.07.2018).

все, що пережили», – молився кардинал Гузар. Після молитви обидва ієрархи випустили двох білих голубів.

7-8 серпня 2004 року з ініціативи кардинала Гузара відбулася «Проща любові та примирення» до святині Марії в Зарваниці в Україні. У ній взяли участь близько 200 000 молодих людей з обох країн. 26 серпня 2004 року, на свято Ченстоховської Божої Матері, кількасот українців на чолі з кардиналом Гузаром приїхало на Ясну Гору, щоб помолитися з поляками про примирення.

Через рік, 19 червня 2005 року, на площі Пілсудського у Варшаві наприкінці Третього Національного Євхаристійного конгресу відбувся найбільш показовий акт примирення в історії християнства Польщі та України. Після сповідання віри голова Польської єпископської конференції архієпископ Юзеф Міхалік та глава Української греко-католицької церкви кардинал Любомир Гузар вимовили молитву про примирення. В ній вони визнали, що поляки та українці заподіяли багато шкоди одні одним, що «наповнює нас невимовним болем». Вони попросили «братів і сестер обох народів», щоб разом з ними «пробачили одні одних».

Також вони звернулися до Бога з проханням прощення гріхів і провин та за допомогою, «щоб ми чинили, як належить братам і сестрам». Віряни, що зібралися на площі Пілсудського у Варшаві, одностайно приєдналися до молитви: «Kyrie, Kyrie eleison» (Господи, Господи, помилуй нас). Завершивши молитву, греко-католицькі та римо-католицькі єпископи обмінялися поцілунком миру, що було захоплено сприйнято присутніми тут як поляками, так і українцями³².

Саме з нагоди цього акту прощення та примирення греко-католицькі єпископи України та римо-католицькі єпископи Польщі видали спільний лист. Він звертається до нашої складної історії, а також наголошує на важливості християнства, що виростає з латинської традиції в Польщі та візантійської традиції в Україні. Польські та українські єпископи апелюють до послання 1965 року і в кінці листа пишуть: «Піднімімося над політичними поглядами та

³² Див. *30 lat kościelnego dialogu polsko-ukraińskiego*, <https://ekai.pl/30-lat-koscielnego-dialogu-polsko-ukrainskiego/> (15.07.2018).

історичним минулим, над нашими церковними обрядами, навіть над нашою національністю – українською та польською. Передусім пам'ятаймо, що ми – діти Божі. Звернімося до нашого Отця: «Прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим». Щоб наша молитва була з усіх поглядів плідною, скажімо собі слова: «Прощаємо і просимо прощення» – адже вони вже довели свою історичну силу у справі примирення народів (пор.: Лист польських єпископів до німецьких єпископів, Рим 1965). Нехай цей акт прощення і примирення відбудеться перед лицем Бога в Трійці Єдиного та Богородиці в святих місцях для наших вірян – на Ясній Горі та у Зарваниці, у Варшаві та Львові. Нехай наша спільна молитва буде молитвою чистого серця, молитвою людей доброї волі»³³.

Слід зазначити, що документ, про який йдеться, не приніс таких плодів, як послання польських єпископів до німецьких, попри те, що процес примирення підтримували політики, про що свідчить, наприклад, спільна молитва 27 квітня 2007 року президентів Віктора Ющенка та Леха Качинського в 60-ту річницю акції «Вісла». Схоже, причиною цьому може бути те, що ідея примирення та згоди не потрапила на родючий ґрунт і не дійшла до свідомості широких верств українського суспільства, як це було у Польщі, а тим більше в Німеччині, де сусідські взаємини були постійним предметом громадського обговорення.

Церкви в Польщі та Україні проявили багато інших ініціатив щодо примирення між обома народами. Варто згадати кілька вагомих прикладів. 28 червня 2013 року було опубліковано «Польсько-українську декларацію про примирення»³⁴. У червні 2015 року зустрілися представники католицької церкви

³³ *List biskupów greckokatolickich Ukrainy i rzymskokatolickich Polski z okazji aktu wzajemnego przebaczenia i pojednania*, nr 3.

³⁴ Див. текст: *Deklaracja Arcybiskupa Większego Światosława Szewczuka, Metropolity Kijowsko-Halickiego Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego, Arcybiskupa Józefa Michalika, Metropolity Przemyskiego obrz. lac., Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski, Arcybiskupa Mieczysława Mokrzyckiego, Metropolity Lwowskiego obrz. lac., Przewodniczącego Konferencji Episkopatu Rzymskokatolickiego Ukrainy, Arcybiskupa Jana Martyniaka, Metropolity Przemysko-Warszawskiego, Kościoła bizantyńsko-ukraińskiego* (Warszawa, 28.06.2013), <https://episkopat.pl/deklaracja/> (12.07.2018). Детальніше пов'язане з цим див. W. Polak, *Pojednanie polsko-ukraińskie. Deklaracja w przededniu 70. rocznicy zbrodni na Wołyniu. Treść, kontekst, perspektywy na przyszłość – polska perspektywa*, в: *Pojednanie w Europie środkowo-wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирення в Центральній і Восточній Європі. Нові виклики*, red. D. Lukas, I. Lukas, M. Dmitruk, Warszawa 2015, s. 19-21; S. Batruch, *Pojednanie polsko-ukraińskie. Deklaracja w przededniu 70. rocznicy zbrodni na Wołyniu. Treść, kontekst, perspektywy na przyszłość – ukraińska perspektywa*, в: *Pojednanie w Europie środkowo-wschodniej. Nowe*

у Польщі та в Україні. Результатом цієї зустрічі стало спільне комюніке (6 червня 2015 р.)³⁵, в якому єпископи звернулися із закликом: «Ми хочемо, щоб справа примирення народів – польського та українського – продовжувалася завдяки конкретній співпраці, взаємоповазі, згоді та підтримці між представниками наших народів та церков, щоб свідчити про єдність у різноманітті та відповідати на експансію секуляризму та військову агресію, що шириться зі Сходу»³⁶.

Важливою подією на шляху побудови добрих взаємин між польським та українським народом став заклик президії Польської єпископської конференції про польсько-українське примирення (24 червня 2016 р.)³⁷, виданий до 73-ї річниці злочинів на Волині. Він був відповіддю на «Відкрите звернення»³⁸ групи українських релігійних, культурних та політичних діячів, а також глав українських церков, адресоване провладі польської держави, духовенству, культурним діячам та всьому польському суспільству. У цьому зверненні, пам'ятаючи про Волинську трагедію та загибель багатьох невинних людей, його підписанти заявили: «Убивство невинних людей не має виправдання (...). Просимо прощення і рівною мірою прощаємо злочини і кривди, вчинені щодо нас, – це єдина духовна формула, що повинна бути мотивом кожного українського і польського серця, яке прагне миру й порозуміння (...). Доки житимуть наші народи, доти нам болітимуть рани історії. Але житимуть наші

wyzwania. / *Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*, red. D. Lukas, I. Lukas, M. Dmitruk, Warszawa 2015, s. 22-26; G. Motyka, *Pojednanie polsko-ukraińskie. Polska perspektywa historyczna*, в: *Pojednanie w Europie środkowo-wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*, red. D. Lukas, I. Lukas, M. Dmitruk, Warszawa 2015, s. 27-31; I. Piushyn, *Pojednanie polsko-ukraińskie. Ukraińska perspektywa historyczna*, в: *Pojednanie w Europie środkowo-wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*, red. D. Lukas, I. Lukas, M. Dmitruk, Warszawa 2015, s. 32-37.

³⁵ Див. текст: *Komunikat ze wspólnego spotkania przedstawicieli Kościoła katolickiego w Polsce i na Ukrainie* (Warszawa, 9.06.2015), <https://episkopat.pl/komunikat-ze-wspolnego-spotkania-przedstawicieli-kosciola-katolickiego-w-polsce-i-na-ukrainie/> (10.07.2018).

³⁶ Там само.

³⁷ Див. текст: *Prezydium Episkopatu wzywa do pojednania polsko-ukraińskiego* (Komunikat, Warszawa 24.06.2016), <https://episkopat.pl/prezydium-episkopatu-wzywa-do-pojednania-polsko-ukrainskiego/> (21.07.2018).

³⁸ Див. текст: *List otwarty Ukraińców do Polaków*, <http://blogpublika.com/2016/06/03/list-otwarty-ukraincow-do-polakow/> (23.07.2018).

народи лише тоді, якщо, попри минуле, навчимося ставитися одні до одних як рівні побратими»³⁹.

У відповідь на це звернення польські єпископи нагадали, що «християнське прощення – це безумовна цінність, яка охоплює навіть найбільші злочини, такі як вбивство невинних людей та геноцид, або примусове переселення»⁴⁰. Єпископи написали, що «взаємне прощення між польським та українським народами – це особлива релігійна та моральна вимога, яка стоїть перед нами під час Надзвичайного Ювілею Милосердя, який ми переживаємо зараз»⁴¹.

Вони звернулися до пророчих слів Івана Павла II, які той промовив у Львові у 2001 році: «Нехай кожен, завдяки очищенню історичної пам'яті, буде готовий поставити вище те, що об'єднує, ніж те, що розділяє, щоб ми разом могли будувати майбутнє, яке ґрунтуватиметься на взаємоповазі, братерській співдружності, братній співпраці та справжній солідарності»⁴². Також вони висловили «радість від усіляких прагнень, щоб пробачити провини окремих людей і націй»⁴³. Принагідно вони нагадали інші слова Івана Павла II, який, звертаючись до українців та поляків, писав: «Оскільки Бог пробачив нам у Христі, потрібно, щоб віруючі вміли прощати одні одних за пережите горе і просити пробачення за власні недоліки, і в такий спосіб сприяти розбудові світу, в якому шанується життя, справедливість, згода і мир»⁴⁴.

На завершення свого звернення польські єпископи нагадали, що «для того, щоб будувати єдність націй та розвивати відносини в дусі довіри, і в такий спосіб творити цивілізацію любові, слід подолати спадок минулого, пробачити одні одним історичні кривди та непорозуміння, а також очистити нашу пам'ять»⁴⁵.

Відповіддю на позицію, висловлену польськими єпископами, було *«Звернення Блаженнішого Святослава та єпископів УГКЦ у Польщі до вірних і всіх людей доброї волі з проханням про молитву за жертв польсько-українського*

³⁹ Там само.

⁴⁰ *Prezydium Episkopatu wzywa do pojednania polsko-ukraińskiego*, nr 2.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само, nr 1.

⁴³ Там само, nr 2.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само, nr 3.

*протистояння»*⁴⁶, опубліковане 4 липня 2016 року. У ньому згадувались кроки, які церкви вже зробили на шляху польсько-українського примирення. Також зверталась увага на важливе зобов'язання, яке на християн покладає сам Христос: перш ніж принести жертву Богові, потрібно спершу примиритися з братом, який відчуває себе скривдженим (див. Мт. 5:23-24). Це означає, що, незважаючи на несприятливі зовнішні умови, польсько-українське примирення має слідувати словам Івана Павла II, який навчав, що милосердне «прощення, отримане і дароване – це лікувальний бальзам», який може зцілити нашу історичну пам'ять і загоїти рани минулого.

3. Церкви в процесі польсько-російського примирення

Ще одна, дуже складна сфера, яка позначена багатьма ранами, що досі не загоїлися у взаєминах, стосується польсько-російського примирення. І тут церкви зробили свій вагомий внесок. Я згадаю одну із значних подій у цій сфері, коли 17 серпня 2012 року у Королівському замку у Варшаві очільник Польської єпископської конференції архієпископ Юзеф Міхалік та глава Російської православної церкви, патріарх Московський та всієї Русі Кирило підписали «Спільне послання до народів Польщі та Росії»⁴⁷. Ця подія, ймовірно, увійде в історію як важливий крок на шляху примирення між церквами та обома народами.

Справді, йдеться про дуже важкий процес, який характеризується взаємним почуттям кривди та історичної несправедливості. Життя показало, що ані

⁴⁶ Текст див.: *Apel patriarchy Światosława oraz biskupów kościoła greckokatolickiego w Polsce do wiernych i wszystkich ludzi dobrej woli z prośbą o modlitwę za ofiary konfliktu polsko-ukraińskiego*, <https://episkopat.pl/apel-biskupow-greckokatolickich-do-wiernych-i-wszystkich-ludzi-dobrej-woli/> (19.07.2018).

⁴⁷ Текст див.: *Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji* (Warszawa, 17.08.2012), <https://episkopat.pl/wspolne-przeslanie-do-narodow-polski-i-rosji/> (21.07.2018). Детальніше на цю тему див. Z. Glaeser, „*Wspólne przesłanie do Narodów Rosji i Polski*”. *Treść, kontekst, perspektywy na przyszłość*, в: *Pojednanie w Europie środkowo-wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*, red. D. Lukas, I. Lukas, M. Dmitruk, Warszawa 2015, s. 13-18; Z. Glaeser, „*Gemeinsame Botschaft an die Völker Russlands und Polens*“. *Inhalt, Kontext, Zukunftsperspektiven*, в: *Pojednanie w Europie środkowo-wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*, red. D. Lukas, I. Lukas, M. Dmitruk, Warszawa 2015, s. 89-94; Z. Glaeser, „*Совместное послание к народам России и Польши*”. *Содержание, контекст, перспективы на будущее*, в: *Pojednanie w Europie środkowo-wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*, red. D. Lukas, I. Lukas, M. Dmitruk, Warszawa 2015, s. 169-174.

політикам, ані дипломатії, ані бізнесу не вдалося переорієнтувати своє мислення. Ще занадто багато недовіри та підозрілості існує у взаєминах, парадигмою яких, здається, є доволі стійкі та постійно розпалювані демонічні стереотипи. Тому добре, що відповідальність за складний процес примирення між польським та російським народами взяли на себе церкви: Римо-католицька, яка складає переважну більшість у Польщі, та Православна, ситуація з якою в Росії є схожою. Ми, поляки, пам'ятаємо, що польсько-німецьке примирення після страхіть Другої світової війни здавалося неможливим. Так, мабуть, би сталося і в цьому випадку, якби не віра й мудрість церков. Щоб загоїти стільки ран, які ще кровоточать в обох сторін, потрібно очистити пам'ять і пробачити одні одним.

Автори «Спільного послання до народів Польщі та Росії» почали його словами св. Павла, Апостола народів: «Бог у Христі примирив світ із Собою Самим, не зважаючи на їхні провини, і поклав у нас слово примирення» (2 Кор. 5:19)⁴⁸. Це означає, що вони керувалися не короткотерміною політикою, а почуттям відповідальності за теперішнє і майбутнє церков і народів Польщі та Росії, а також душпастирською турботою про спасіння людини. Тому в преамбулі документа вони звернулися із посланням примирення до вірних своїх церков, до обох народів та до всіх людей доброї волі. Підкреслювалося, що, сповідуючи істину про те, що Ісус Христос – це наш мир і примирення (див. Еф. 2:14; Рим 5:11), і усвідомлюючи покликання, яке доручене нам у дусі Христового Євангелія, обидві церкви хочуть сприяти примиренню народів Польщі та Росії⁴⁹.

Підписанти документа звернулися із закликом до вірних своїх церков, «щоб вони просили пробачення за шкоду та все зло, які були заподіяні одні одним», оскільки «це перший і найважливіший крок до відновлення взаємної довіри, без якої не існує ні міцної людської спільноти, ні справжнього примирення»⁵⁰. Наголошувалося також на фундаментальному переконанні, що Христос зобов'язує нас у Господній молитві пробачати кривди⁵¹. З розумінням автори

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Див. там само, *Preambula*.

⁵⁰ Там само, пг 1.

⁵¹ Див. там само.

поставилися до тих, в чиїх серцях рани, бар'єри та стіни були настільки великі, що не дозволяли їм до кінця пробачити. Далі вони апелювали до істориків та науковців щодо об'єктивного пізнання та викладу фактів минулого, в тому числі болісних.

Відтак віталися зусилля комісій та колективів, які працюють в обох країнах над «загоєнням ран» а, отже, задля примирення між церквами та народами Польщі та Росії. Було висловлено переконання, що діяльність цих органів «дозволить дізнатися нефальсифіковану історичну правду, допоможе розвіяти сумніви і позбутися негативних стереотипів», оскільки «міцне примирення як фундамент мирного майбутнього може бути досягнутим лише на основі повної правди про наше спільне минуле»⁵². Тому автори звернулися «до всіх, хто прагне до добра, міцного миру та щасливого майбутнього: до політиків, громадських діячів, вчених, людей культури та мистецтва, віруючих й невіруючих, до представників церков – постійно докладайте зусиль задля розвитку діалогу, підтримуйте те, що дозволяє відновити взаємну довіру, зближує людей між собою й допомагає творити вільне від насильства та воєн мирне майбутнє наших країн та народів»⁵³.

У документі виразно підкреслюється, що «пробачити не означає забути»⁵⁴. Колективна пам'ять про жертв насилля минулого, замучених за вірність Богу та своїй земній батьківщині, є важливою частиною колективної ідентичності. Прощення означає перевищення можливостей помсти, ненависті, упереджень, стереотипів і побудову співдружності та братерства між людьми. Шлях до цього – це братерський діалог, який сприймається не як метод переконання, а як намагання зрозуміти партнера діалогу так, як він розуміє себе сам⁵⁵.

Попри складну тему, якої стосується документ, він має виразно оптимістичне звучання. Це стало можливим завдяки тому, що він ґрунтується на вірі у воскресіння Ісуса Христа, який переміг смерть, дав нам надію, що вийшла за межі гробу, та пролив нове світло на життя та безсмертя. Радісною ознакою

⁵² Там само, пг 2.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само, пг 1.

⁵⁵ Див. там само.

надії є також той факт, що робота над оновленням та змістом послання з самого початку супроводжувалася спільною молитвою багатьох вірян різних церков, яка часто передувала низці спільних дій⁵⁶. Зрештою, документ завершується дорученням примирення народів і церков Польщі та Росії Пресвятій Богородиці⁵⁷.

Тут можна поставити запитання про наслідки та перспективи документа. Відповідаючи на них, слід зазначити кілька значущих фактів⁵⁸. Це не той документ, який залишиться у свідомості лише невеликої групи фахівців. Повний текст послання із закликом до народів Польщі та Росії про примирення та взаємне прощення всіх несправедливостей та кривд було прочитано майже одразу після його підписання в католицьких храмах у Польщі. Через те, що в Православній церкві такої практики немає, зміст документа був оприлюднений різними способами як у Польщі, так і в Росії. Він був розміщений на багатьох інтернет-порталах, зокрема на офіційному веб-сайті Московського патріархату⁵⁹. Крім того, патріарх Кирило особисто сповістив віруючих у Росії про підписання документа у своїй щотижневій релігійній телепередачі «Слово пастиря», що транслюється російським державним Першим каналом. 25 серпня 2012 року ця телевізійна передача транслювала проповідь, яку виголосив патріарх Кирило 19 серпня 2012 року у Польщі під час свята Преображення Господнього на Святій Горі Грабарці поблизу Сім'ятичів. У ній патріарх звернувся до «Послання», яке було підписане в Королівському замку, підкреслюючи, що «взаємини між двома народами можна змінити лише з Божою допомогою». Патріарх також зазначив, що це аж ніяк не значить, що політичні, економічні та інші чинники не мають ваги в цьому процесі. «Але ми покладаємо свою головну надію на Бога, на силу молитви. Підписання цієї угоди – це як налаштування під правильним кутом

⁵⁶ Див. Glaeser, „*Wspólne przesłanie do Narodów Rosji i Polski*”, art. cyt., s. 17; Z. Glaeser, „*Gemeinsame Botschaft an die Völker Russlands und Polens*“, art. cyt., s. 93; Z. Glaeser, «Совместное послание к народам России и Польши», art. cyt., s. 173.

⁵⁷ *Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji*, dz. cyt., nr 3.

⁵⁸ Див. Z. Glaeser, „*Wspólne przesłanie do Narodów Rosji i Polski*”, art. cyt., s. 17-18; Z. Glaeser, „*Gemeinsame Botschaft an die Völker Russlands und Polens*“, art. cyt., s. 93-94; Z. Glaeser, «Совместное послание к народам России и Польши», art. cyt., s. 173-174.

⁵⁹ Див. *Совместное послание народам России и Польши Предстоятеля Русской Православной Церкви Патриарха Московского и всея Руси Кирилла и Председателя Епископской Конференции Польши архиепископа Юзефа Михалика, митрополита Перемышльского*, <https://mospat.ru/ru/2012/08/17/news69023/> (27.07.2018).

вітрил, в які буде дути вітер Божої благодаті і допоможе зрушити з місця в правильному напрямку», – сказав патріарх. «Сьогодні ми молимося за російський та польський народи, про наше національне примирення», – додав він.

Візит патріарха до Польщі широко висвітлювали три найбільші російські телеканали: Перший канал, Росія та НТВ. Телебачення для переважної більшості росіян, як і раніше, є головним джерелом інформації. У матеріалі з Польщі усі три канали також повідомили про послання, хоча і не коментували його. Однак вони наголосили на історичному вимірі подорожі патріарха до Польщі.

Крім того документ на своєму сервісі прокоментувало державне агентство «РИА Новости». Його коментатор Вадим Дубнов зауважив, що примирення між Росією та Польщею є складною та делікатною проблемою. «Польща для Росії завжди була європейським джерелом роздратування, а Росія для Польщі – вічно східною імперією, яку не пускають на Захід», – наголосив він. Інший коментатор цього ж агентства, Дмитро Бабич зазначив в інтерв'ю РАР, що негайного примирення між народами Росії та Польщі не буде. «Оскільки позаду ми маємо довгу і важку історію. Однак послання – це крок у правильному напрямку. Примирення відбудеться, але це буде процес, який займе роки, а, може, і десятиліття», – сказав Бабич.

Найвпливовіші російські газети також повідомили про послання, зокрема «Коммерсант», «Российская газета», «Независимая газета», «Комсомольская правда» та «Московские новости». Остання газета, яка виходить у співпраці з «РИА Новости», опублікувала фрагменти документа, наголосивши, що він адресований не лише православним та католикам, а й усім громадянам двох країн незалежно від їх віри.

З огляду на зазначене, слід сподіватися, що «Спільне послання до народів Польщі та Росії» започаткувало процес примирення між народами й церквами Польщі та Росії. Я глибоко переконаний в тому, що цей процес, хоча і буде, напевно, дуже важким, все ж принесе благословенні плоди.

Вищезгадані свідчення про залучення церков у справу примирення в Європі є важливими, але не єдиними. Можна наводити ще багато інших прикладів. Частиною цього процесу є проєкт «Примирення в Європі. Завдання церков в Україні, Білорусі, Польщі та Німеччині». Його реалізація розпочалася під час Другої європейської екуменічної асамблеї в Граці в червні 1997 року, яка проходила під гучним гаслом: «Примирення як дар Божий і джерело нового життя». А можливість його успіху впливає з його християнських коренів та екуменічного характеру.

Формування європейської єдності між державами, націями, культурами та церквами має починатися з руйнування стін, які будувалися у свідомості та серцях людей протягом багатьох років. Слід відновлювати людські зв'язки, які ґрунтуються на довірі та взаємоповазі. За допомогою права можна забезпечити лише мінімум коректності. Для вдосконалення світу й побудови кращого європейського майбутнього потрібна глибока особиста зацікавленість, переконаність у потребі та доцільності такого процесу та, нарешті, мотивація, яка дозволить продовжити реалізацію розпочатої роботи. Особливе завдання покладається на церкви, християн і релігійні громади загалом, а також на виховні інституції, заклади науки та культури.

Водночас слід постійно пам'ятати, що примирення, що веде до більшої інтеграції в Європі – не самоціль, а засіб, що сприяє інтегральному розвитку кожної окремої людини та суспільства загалом. Це чималий виклик, який стоїть перед церквами сьогодні. Водночас церкви зроблять найкращу послугу Європі, якщо вони намагатимуться насамперед реалізувати повну видиму єдність між собою, виконуючи тим самим покликання Христа, черпаючи з Євангелія постійно нові мотиви духовного оновлення. Лише завдяки постійному оновленню, яке є важливим виявом процесу примирення, церкви будуть живою євангельською закваскою, джерелом якісних змін й нового невпинного динамізму для світу. Церква Ісуса Христа, яка є універсальною і локальною одночасно, завдяки своєму досвіду єдності, множинності та різноманітності, а також завдяки своєму вкоріненню в окремих країнах та культурах, може бути

надзвичайно корисною для об'єднання народів, регіонів та місцевих громад. Однак це буде за умови, що вона буде щораз повнішою Церквою, а світська частина Європи захоче скористатися цим досвідом. Отже, Європа не має іншого варіанту: або вона стане примиреною духовною спільнотою, або залишатиметься корисливою інституцією, що просуває силу та матеріальне багатство ціною девальвації того, що є духовним і об'єктивним.